

Никола МИНОВ

БАЛКАНСКИТЕ ПРОПАГАНДИ ВО ОСМАНЛИСКА МАКЕДОНИЈА

1. Вовед

Терминот пропаганда има негативен призвук и под него најчесто се подразбираат активности спонзорирани од влади и политички групи за да ја остварат зацртаната цел и да го шират својот став преку намерно искривување на фактите. Ваквата терминологија не им е туѓа ниту на балканските историографии. Силно исполитизирани и континуирано спротивставени една на друга, националните историографии на балканските држави се обидуваат да ги акцентираат сите негативности што произлегле од пропагандното дејствување на нивните конкуренти во османлиска Македонија, а, од друга страна, редовно го избегнуваат зборот пропаганда, кога пишуваат за „хуманите цели“ на своите сонародници. Така, низ насловите на грчките научни публикации се провлекуваат термините „бугарска пропаганда“, „романска пропаганда“, „антигрчка пропаганда“ и „странски пропаганди“, но не и терминот „грчка пропаганда“ (Αγγελόπουλου 2020; Λιάντας 2014; Τρίτος 2004; Τριάρχης 2002; Νικολαΐδου 1995; Καρδαράς 1995; Αγγελόπουλος 1973; Σωτηρόπουλος 1961; Σπλιωτόπουλος 1905). Во Србија се објавуваат дела за бугарската пропаганда, но не и за српската (Трајковиќ 2015; Шешум 2013; Н. Д. s.a). Во насловите на софиските изданија редовно станува збор за „грчка пропаганда“, „српска пропаганда“ и „туѓи пропаганди“ во османлиска Македонија (Љелцова 2010; Константинова 2008; Иванов 2007; Хаджиниколова 2006; Тошев 1998; Георгиев и Трифонов 1995; Трајкова 1994; Елдџоров 1993; Гоцев 1991; Трајкова 1988), но, освен еден исклучок,¹ нема ни збор за бугарска пропаганда. Слично и

¹ Станува збор за брошурата „Бугарската пропаганда во Македонија и Одринско“, објавена во 1902 година во Софија од автор (Петар Бошнаков) што се потпишува со псевдонимот *Еген Македонец*. Единъ Македонецъ, 1902

романските автори пишуваат за другите пропаганди во Македонија, но го избегнуваат терминот „романска пропаганда“ (Pinetta 1928).

Грчките, српските, бугарските и романските автори поаѓаат од „аксиомата“ дека грчкото/српското/бугарското/романското сознание на Македонците, или на Власите, било нешто иманентно, нешто што не е подложно на сомнеж и на анализа. Додека сличните погледи на соседните балкански држави се третираат како излив на национализам, настапот на сопствената држава во османлиска Македонија се воспева како чин на патриотизам и средство за одбрана од туѓите пропаганди (Георгиев и Трифонов 1995: 5; Петров и Темелски 2003: 110). Иако постоењето на матична пропаганда е понекогаш потврдено од страна на највлијателните фактори на конкретната пропаганда,² современите национални историчари замижуваат пред непријатните факти и ја форсираат тезата дека сите дејства на сопствените политички и религиозно-просветни претставници во османлиска Македонија имале хуман карактер и биле насочени единствено кон зачувување на етнолингвистичкиот идентитет на „сопственото“ население во Македонија (Маркова и Дойнов 1994: 247).

Она што една од четирите балкански историографии го прикажува како хуманост и патриотизам, другите три го доживуваат како пропаганда ставена во функција на експанзионизам. Ваквата конфликтност е првата препрека со која се соочува секој оној што ги истражува балканските национални пропаганди во Македонија кон крајот на османлиското владеење. Прашањето што го наметнуваат четирите спротивставени гледишта е: дали дејствата на сите четири балкански држави во османлиска Македонија може да се третираат како пропаганда? Спротивставување на четирите тези воопшто нема да нè помрдне од појдовната точка, бидејќи сите инволвирани страни тврдоглаво се држат до своите вистини. Од друга страна, од морето информации секогаш може да се одберат факти што би оделе во прилог на една или на друга теза. За жал, токму ваквиот селективен пристап кон податоците претставува главна карактеристика на најголемиот дел трудови што обработуваат одредени сегменти од темата. Затоа, наместо да ги спротивставуваме гледиштата, одлучивме да ги спротивставиме методите што балканските држави ги употребувале во меѓусебната борба за превласт врз христијанското население во Македонија. Без разлика дали ќе ја прифатиме или отфрлиме тезата дека српскиот, грчкиот, бугарскиот или романскиот настап во македонските вилаети бил класична пропаганда, преку споредба на користените методи најпрецизно можеме да ја потврдиме или да ја деконструираме тезата дека

² Така, во белешка за пропагандните борби во османлиска Македонија, бугарскиот егзарх Јосиф I запишал во својот дневник дека „против српската пропаганда треба да ја засилиме нашата“. Види: Събев 1992: 522.

тоа што го правеле едните духовни, просветни и политички претставници во Македонија, се разликувало од тоа што го практикувале нивните конкуренти. Оттука, ако сличностите значително ги надминуваат разликите, би можеле да констатираме дека доколку активностите на три од балканските држави се третираат како пропаганда, истото правило би важело и за дејствата на четвртата држава, и обратно, доколку некаде надвладуваат разликите, тогаш би се потврдила тезата на една од четирите национални историографии.

Најмоќна алатка во пропагандните борби за Македонија била црквата. Во тој контекст, Грција и Бугарија имале предност пред своите српски и романски ривали, бидејќи ширењето на грчкото и на бугарското влијание на религиозен план било потпомогнато од моќната Цариградска Патријаршија и од Бугарската Егзархија. За разлика од нив, Србија и Романија не успеале да издејствуваат признавање на независна српска и романска црква во трите македонски вилаети. Многу порамноправна била борбата на образовно поле, бидејќи сите четири држави располагале со бројни образовни институции. Во борбата за доминација врз македонското христијанско население, четирите балкански држави спонзорирале и формирање културни друштва, основање политички партии, печатење дневни и неделни весници, назначување лекари и аптекари, изработка на флексибилни статистики, ангажирање странски авторитети, кои би ги промовирале гледиштата на спонзорот пред меѓународната јавност, основање банки и филијали, испраќање вооружени чети во Македонија, па дури и отворање на „национални“ кафеани и берберници (Καράβας 2002: 29). Со оглед на тоа што детална анализа на сите наведени пропагандни алатки бара многу поголем простор, во долните редови ќе се ограничине на учебниците во националните училишта во османлиска Македонија; на начинот на кој функционираше и биле финансирани средните училишта и на улогата на лекарите во пропагандните борби.

2. Учебниците и *iproiažanğaiia*

Предмети што најмногу ја градат кај учениците претставата за нацијата и општеството се историјата, националниот јазик и географијата. Оттука и нивното место во учебните програми се перципира како индикатор за тоа што се очекува од училиштето и дали од него се бара да изврши национално-општествена интеграција на младите генерации. Следејќи ги тезите на историографиите на балканските држави, се добива впечаток дека учебниците по историја, географија и литература на ривалските пропаганди во османлиска Македонија претставувале алатка со која конкурентите за османлиското наследство во Македонија се обидуваат да ја наметнат *lağaiia* дека Македонија

била нераскинлив дел од националниот организам на конкретната држава. Од друга страна, сопствените учебници се третираат како евангелија по патриотизам, кои на младите ученици им ја презентирале историската вистина (Кайчев 2006: passim; Божинов 1982: passim). За да видиме во колкава мера изнесеното соодветствува со реалноста, ќе ги сумираме и меѓусебно ќе ги спротивставиме основните тези во грчките, српските, бугарските и романските учебници по историја, литература и географија.

2.1 Грчките учебници

До втората половина на XIX век грчките истории биле пишувани од странски автори и биле целосно посветени на историјата на античка Грција (Zervas 2010: 104). Во 1877 година таткото на модерната грчка историографија, Константинос Папаригопулос, го завршил своето шесттомно дело *Историја на ѓрчкаџа нација*, во кое ја лансира тезата дека грчкото национално единство се базира врз историски, лингвистички и географски континуитет од античка до современа Грција, со што го поставил стандардот според кој во иднина се пишувале грчките учебници по историја (Κουλοούρη 1988: 239–574). Според овој нов, поширок поглед врз историјата на Грција, грчкиот етнос постоел уште од антички времиња и безмалку непроменет опстанал низ хеленистичкиот и византискиот период, сè до современоста. Меѓутоа, хеленистичките држави и Византија зафаќале многу поголема територија од тесниот простор што ѝ бил доделен на современа Грција, па оттука, историските лекции за големината на Грција во минатото, ги одразувале и грчките територијални претензии во сегашноста и иднината. Што се однесува до Македонија, уште во 1853 г. Папаригопулос ги поставил основите за грчкото историско право врз оваа османлиска територија. Дотогашните западноевропски истории го третирале македонското кралство и кралот Филип II како освојувачи на грчките полиси. Но, Папаригопулос, а по него и речиси сите грчки учебникари, истакнува дека не постоеле разлики меѓу античните Грци и Македонци. Македонија, чија историја и традиции наводно биле грчки, била само дел од една голема Грција. Притоа, Филип II веќе не бил варварин, туку човек „кој воопшто не беше странец“ и кој „успеа да ја обедини Грција“, а „македонските кралеви беа директни наследници на Херкулес и другите познати Грци“ (Zervas 2010: 118). Александар III, пак, бил кралот што „ја распространи грчката култура низ источниот свет“ (Zervas 2010: 109). Ова толкување на Папаригопулос станало неизбежно во грчките учебници по историја, по што десетици генерации грчки воспитаници растеле со сознанието дека без Македонија, грчката држава била некомплетна.

Грчките територијални претензии биле најдоследно претставени на часовите по географија. Во учебниците една до друга биле поставени мапи на античка и современа Грција, со што кај грчките ученици требало да се вреже сознанието дека териториите што ги поседувала современата грчка држава биле само скромен дел од територијата на античка Грција, која и во современоста била населена со Грци (Zervas 2010: 133). Истото се потврдува и во еден учебник по географија од 1880-ите, во кој авторот истакнува: „Во четврто одделение им ја покажуваме на учениците целокупноста на грчките земји. Ние нив ги учиме дека овие земји се грчки; дека се сопственост на луѓето што ги населуваат, (луѓе) што имаат исто потекло, иста религија и го зборуваат истиот јазик со нас“ (Κουλοῦρη 1988: 333, 343, 407). Сепак, додека, од една страна, се акцентирала грчката превласт врз одредени македонски региони во минатото, грчките автори го минимизирале или, пак, целосно го премолчувале периодот кога Македонија била под туѓа власт. Така, до 1882 година зборовите Бугарин и Бугарија воопшто не се споменувале во историските лекции и дури откако Бугарија јасно ги истакнала своите претензии кон Македонија, Бугарите „се избориле“ за место во грчките учебници, при што простор им бил отстапен само на бугарските воени неуспеси (Κουλοῦρη 1988: 325; Zervas 2010: 189).

2.2 Српските учебници

До 1878 година Македонија добивала занемарливо место во српските учебници. Раздвижувањето на Балканот по Руско-турската војна од 1877/78 и Берлинскиот конгрес ја поттикнало српската држава отворено да ги истакне своите претензии на југ, а тезата за српскиот карактер на Македонија станала официјална српска политика. Ваквата српска ориентација била најочигледна во учебниците по географија, каде што уште во 1878 година Македонија била претставена како земја во која живеело мнозинско српско население. Паралелно биле воскреснати и главните симболи на средновековна Србија во Скопје, Сер и во Прилеп. При описот на македонските градови биле истакнувани единствено моменти од српската историја и фолклор. Српските учебникари, како по договор, повторувале дека Скопје било седиште на српските кралеви, Прилеп бил градот на Крале Марко, Солун – градот на Дојчин војвода, а Битола била родното место на српскиот сремски војвода Јован Манастирлијата (Кайчев 2006: 152, 154).

Во сличен размер со своите колеги географи, авторите на српските учебници по историја го експлоатирале средновековието како аргумент за српските права врз Македонија. Главните мотиви во историските лекции за Македонија биле крунисувањето на цар Душан во Скопје и прогласувањето

на српската патријаршија во Сер. Притоа, преку овие два настани српската државна идеја се поврзувала со географска симболика, релевантна за современите надворешнополитички претензии на Србија (Кайчев 2006: 131-132). Од друга страна, сите историски настани што би го ставиле под сомнеж српското право врз Македонија биле премолчувани или погрешно толкувани. Така, Самуиловото Царство најпрво било премолчено, потоа било кратко споменато како некаква нејасна македонска држава, за подоцна да прерасне во Македоно-српско царство (Кайчев 1997: 399). Слично се однесувале и авторите на учебниците по литература. Во расказ за градот Прилеп, штуро се забележува дека во средниот век доаѓало до чести промени на власта во градот, за потоа речиси целиот расказ да се посвети на славната ера, кога во градот владеел „српскиот крал Марко“ (Кайчев 2006: 108).

2.3 Бугарските учебници

Доколку направиме паралела меѓу очекувањата на бугарските политичари од образованието во Бугарското кнежевство и тоа во егзархиските училишта во Османлиската Империја, ќе увидиме дека основната задача на учебните програми во Бугарија била суштински поинаква од задачата на образованието во Македонија. Додека од функција на министер за просвета во 1881 година Константин Иречек истакнал дека главна задача на учебната програма во Кнежевството Бугарија е да му овозможи на ученикот солидно и сестрано образование, кое ќе му го отвори патот кон светот (Ванков 1905: 396), бугарските политичари и дипломати имале поинакви очекувања за младите Македонци во егзархиските училишта. Така, во извештај до бугарското МНР од 15.10.1898 година, кнежевскиот трговски агент во Скопје, Димитар Ризов, истакнува дека основна задача на образованието во бугарските училишта во Македонија е „кај македонската младина... да се ѝосагаат и да се култивираат чувствата на национална свесност, национална гордост и бугарски патриотизам“ (Гацев 1934: 295).

Витална улога при инсталирањето на бугарските национални чувства и патриотизам во училиштата играле т.н. национални предмети – историјата, географијата и бугарскиот јазик и литература.

Задолжителен елемент во бугарските учебници за историја бил расказот за „бугарските браќа“ Кирил и Методиј. Задолжителна била и лекцијата за словенското доселување во Македонија, кое постојано било проследувано како дел од националната бугарска историја. Притоа, покрстувањето на Бугарите во 864 година се третира како важна етапа во конечното обликување на бугарскиот народ. Така, Словените од Македонија што го прифаќале

христијанството „започнале да се приближуваат и приврзуваат кон другите, веќе покрстени Бугари, а југозападната граница на бугарското господство на тој начин се преместила зад Охридското Езеро“. Постојано се потенцирало дека населението во Македонија било бугарско, дека охридскиот архиепископ бил „архиепископ на Бугарите“, а Македонија доброволно му се потчинила на Иван Асен II, бидејќи мнозинството од населението било од ист, бугарски род, со царот (Кайчев 2006: 122). Најважна компонента на претставата за бугарска Македонија била лекцијата за моќната заедничка средновековна држава. Кованицата на Константин Иречек – Западно Бугарско Царство – преземена од неговата *Историја на Буџариите*, станала најупотребуван термин во бугарските учебници по историја (Кайчев 1997: 397–398). Преку ова т.н. „Западно Бугарско Царство“ и неговите седишта Меглен, Воден, Преспа и Охрид, географскиот акцент во историските учебници се преместил на југозапад и ги легитимирал македонските области како второ средиште на бугарската државност (Иречекъ 1886: 245–260).

За да го прикажат историското право што Бугарија го има врз Македонија, бугарските автори најчесто биле принудени да прибегнат кон пропагандните методи на минимизирање или премолчување на историските настани. Така, повеќето учебничари целосно ја премолчиле туѓата доминација врз Македонија во средниот век. По византиското освојување на Македонија кон средината на XIII век, областа исчезнува од историските учебници, за наеднаш да се појави по цел еден век, кога била освоена од Османлиите, со што станува јасна тенденцијата да се премолчи состојбата во Македонија додека таа се наоѓала надвор од бугарскиот државен опфат и под власт на балканските ривали за османлиското наследство.

Од сите предмети во егзархиските училишта во Македонија, централно место во учебните програми секогаш му се дава на бугарскиот јазик, кој бил најзастапен предмет во сите три училишни нивоа. Доминацијата на јазикот е подвлечена во првите одделенија во основните училишта. Преку читанките, претставата за татковината и нацијата стигнувала до најширок круг на луѓе, во најрана возраст и со максимален ефект. Тие биле напишани исклучиво на бугарски јазик, а во песните и кратките раскази главните херои биле деца, со кои младите читатели можеле лесно да се поистоветат. Читанките биле исполнети со стихови за детето Македонче или за сираче Македонче, при што на мошне луциден начин на младите основци им била врежувана мислата за неподносливата положба под османлиска власт, за убавиот живот во слободна Бугарија и за братската љубов што кон нив ја чувствувале нивните врстници од другата страна на границата (Кайчев 2006: 100).

Македонија била неизбежен дел и од бугарските христоматии, каде што, понекогаш, ѝ биле посветени 40 % од целокупниот материјал (Кайчев 2006: 96). На преден план се истакнувале нејзините природни убавини, а најупотребуван географски поим бил Охридското Езеро, кое било асоцијација за цела Македонија. Во текстовите била опишана привлечноста на шумите и планините, убавината на полноводните корита на Вардар, Струма и Места, величината на Пирин Планина. Постојано се градела претстава за зелени шуми, високи планини, плодородни полиња, јужни растенија, бескрајни рамнини и бистри езера, т.е. се создавала претстава за природната убавина на татковината (Кайчев 2003: 59, 61). Вториот најупотребуван мотив бил „фактор“ дека во Македонија живеат предимно Бугари, па се гради сликата дека во овој „неослободен дел од Бугарија“ живеат „наши исти браќа, месо од нашето месо, крв од нашата крв, чисти, најчисти Бугари“ (Кайчев 2006: 98-99).

Националната програма на бугарската државна елита била најсилно изразена во учебниците по географија, кои во чекор ја следеле државната политика на Бугарија и ги изразуваале нејзините територијални претензии. Како што можело да се очекува, османлиските цензори немале разбирање за мапите на бугарските картографи. Од оваа причина, професорите во егзархиските училишта во Македонија не можеле да предаваат според учебниците по географија користени во училиштата во Бугарија. Недостигот на географски учебници бил компензиран со учебници за запознавање на татковината (*Ойчестївоведение*). Во овие „безопасни“ учебници, покрај фактографските описи на планини, реки, долини и езера, креативните учебничари секогаш наоѓале начин да вметнат белези со кои што се потврдувала бугарската супериорност во Македонија. При описот на македонските градови, авторите не пропуштале да потенцираат дека Охрид бил стара метропола на бугарските цареви, Воден бил престолнина на Самуил, Скопје прво побарало бугарски владика од Патријаршијата, итн. Од друга страна, постоењето на српски, грчки или романски институции било занемарено, а сите факти што докажувале туѓа доминација биле премолчени (Кжнчовъ 1899: 75; Кайчев 2006: 156).

2.4 Романските учебници

За да го придобие влашкото население и да го искористи како потенцијална монета за размена на јужна Добруџа со Бугарија, романското кралство требало да ги научи младите Власи да го зборуваат романскиот јазик, да ја научат романската историја и да се запознаат со големината на Романија. Притоа, доколку го следиме начинот на кој Романија ги користела учебниците како метод за пропаганда, ќе увидиме дека романските учебничари речиси и да не

се разликувале од своите колеги во Белград, Софија и Атина. Единствената разлика се состоела во тоа што учениците од првите две одделенија во романските училишта во Империјата учеле на мајчиниот влашки јазик. Меѓутоа, и покрај тоа што младите Власи ја уживале привилегијата што не им била овозможена на Македонците во христијанските училишта, тие набргу се соочиле со првите стапици во овие влашки учебници. Во букварот на Димитри Атанасеску од 1865 година, кој бил наменет за „Романците од десната страна на Дунав“ и доживеал над 10 изданија, веднаш по изучувањето на азбуката, на 12 страници следувале зборовите што малите првачиња требале да ги исфрлат од употреба. Зборовите „сега“, „здравје“, „приказна“, „среќа“, „благодарам“, „време“ итн., што тие ги научиле од своите родители, биле прикажани како непожелни (поради својот грчки корен) и биле заменети со нивниот романски еквивалент (Athanasescu 1865: 18–29). Песните во овие влашки буквари редовно ја наметнувале претставата за големината на Романија и романскиот народ (Stoicescu, Naum, Petrescu-Birina 1900: 71). Во учебникот по географија од 1867 г., авторот Атанасеску ги запознава учениците од првите одделенија со континентите во светот и сосема неочекувано го поставува прашањето: „Зошто и ние и Романците од Романија се нарекуваме Романци?“, за самиот да го даде одговорот: „И ние, и Романците од Романија се нарекуваме Романци, бидејќи сме ист народ, и сме деца на Римјаните, кои владееја со сиот познат свет“ (Athanasescu 1867: 13). Слично, акцентот во другите учебници по географија бил ставен на многубројноста и распространетоста на романскиот елемент во Македонија, а историските учебници главно содржеле лекции од историјата на Римската Империја, при што Власите и Романците биле претставени како наследници на Римјаните (Abeleanu 1905: 27; Al Bagav 1994: passim).

3. Средниите училишта

Во османлиска Македонија немало университети и врвот на образованието што македонските ученици можеле да го достигнат во својата татковина бил во средните училишта. Во нив, младите момчиња и девојки за првпат се запознавале со природните науки и со светската книжевност. Тука ги изучувале мртвите јазици за кои дотогаш можеби и не слушнале дека постојат. Во гимназиите македонските провинциски деца ги запознавале „своите предци“ Перикле, Цезар, цар Душан или хан Аспарух. Преку географијата и другарувањето ја откривале својата татковина. Во пансионите сиромашните ученици го добивале во изобилство тоа што нивните родители не можеле да им го обезбедат. На хартија, македонските средношколски установи биле вистинска *alma mater* – мајка хранителка на учењето. Практиката покажала дека мајката

била маќеа. Овие гимназии попрво биле фабрики за преработка на младите македонски умови и производство на Бугари, Срби, Романци или Грци, кои мајсторот пред да ги пушти во оптек ги обликувал по свој терк. Од нив излегувале редици жешки патриоти, кои покрај физиката и хемијата научиле да го сакаат својот кнез или крал и кои требале ваквиот патриотизам да им го пренесат на идните генерации.

3.1 Грчката машка гимназија во Битола

Грчката машка гимназија во Битола (1884/85–1911/12) била наследник на грчката полугимназија основана во 1838 година (Koltsidas 2008: 36). Како по правило, во трудовите што се занимаваат со историјатот на грчката битолска гимназија и, воопшто, со грчките училишта во Битола, се потенцира дека сите овие училишта биле основани од самите битолчани. Намерата на грчките автори е да се истакне „фактот“ дека за разлика од другите христијански училишта, кои биле финансирани од односните министерства за надворешни работи, грчкото образование во Битола и Македонија било плод на желбата на локалното население да се образува на грчки јазик (Τσάλλης 1932: 65–66; Koltsidas 2008: 86). Сепак, истите автори се демантираат себеси и признаваат дека грчката Пелагониска митрополија активно учествувала во основањето и одржувањето на училишта, во назначувањето на учители и во дистрибуцијата на бесплатни книги (Koltsidas 2008: 89), како и дека „преку (интервенцијата) на грчкиот конзул Георгиос Докос... средствата во нашата општинска каса значително се зголемија преку субвенции давани од грчкото Министерство за надворешни работи“ (Τσάλλης 1932: 65–66). Наставата во битолската грчка гимназија годишно ја посетувале околу 200 ученици. Најголемиот број од нив биле од Битола, а другите доаѓале од Крушево и од влашките села во Битолско, Преспанско и Леринско (Koltsidas 2008: 82). Бидејќи најголемиот број ученици во гимназијата биле Власи, кон кои претендирала и романската пропаганда, биле вложени дополнителни финансиски средства за понатамошен напредок на грчката битолска гимназија и задржување на Власите. Затоа не треба да изненадува тоа што во 1884 г. грчката битолска прогимназија прераснала во полна гимназија, и што во наредниот период била сметана за најважната, или една од најважните и најдобри грчки гимназии од Драч до Трабзон (Μόδης 1972: 14).

Наставата во гимназијата се изведувала на грчки јазик. Покрај старогрчкиот и модерниот грчки јазик, се предавале старогрчка литература и десетина други предмети (Koltsidas 2008: *passim*). Една од карактеристиките на грчката битолска гимназија бил квалитетниот наставнички кадар. Во целиот тек на

постојењето на гимназијата во неа предавале само 36 професори, кои биле мошне внимателно одбрани. Речиси сите имале високо образование, стекнато во Атина и во Западна Европа. Дobar дел од овие наставници имале завршени постдипломски студии, а неколку од нив биле доктори на науки (Koltsidas 2008: 94–95). Најголем број од наставниците (28) биле од Битола и битолските села Трново и Магарево, а другите биле од други места во Македонија. Битолската гимназија била признаена од владата во Атина и од Атинскиот универзитет, што им овозможувало на матурираните гимназијалци да се запишат на грчките факултети без обврска да полагаат приемен испит. Она што изненадува, и покрај очигледно квалитетниот наставнички кадар, е дека завршените средношколци од грчката битолска гимназија имале право да се запишат на неколку европски универзитети, вклучително и универзитетот во Париз, без притоа да треба да положат приемен испит (Tsállης 1932: 65; Koltsidas 2008: 37).

Иако сите ученици во гимназијата биле Власи, Македонци или православни Албанци од Битола и регионот, а наставниците биле претежно Власи од Битола и битолските села, директорскиот кадар бил разнолик. Само двајца од осумте директори биле битолски Власи, додека другите шестмина биле Грци од јужна Македонија, Епир и Атика.

3.2 Српската машка гимназија во Скопје

Првата српска гимназија во Скопје ги отворила своите врати на 19 ноември 1894 година и работела до почетокот на Балканските војни (Сѝоменица 1934: 51). До есента 1904 г., кога во непосредна близина на Камениот мост, од десната страна на Вардар, било изградено ново српско училишта, гимназијата била сместена во приватни куќи (Сѝоменица 1934: 74–77). Притоа, сите трошоци за изнајмување на училиштен простор и интернат, за изградба на новото училиште, за стипендии на пансионерите и за плати на професорите и директорите ги покривало српското Министерство за надворешни работи (Новаков 2014: 480).

Во 1896 г. биле регулирани условите за прием на гимназијалци. Учениците не смееле да бидат помлади од 10, а постари од 16 години. Тие требало да се изјаснат како православни Срби, да бидат целосно здрави, да имаат завршено основно образование, да положат приемен испит по српски јазик, математика и географија, и да поседуваат писмена препорака од митрополитот на Рашко-призренската епархија, или од српските црковно-училишни општини. Со исклучок на младите скопјани, сите ученици во српската гимназија биле сместени во гимназискиот интернат. Меѓутоа, додека пансионерите што доаѓале јужно

од Качаник, односно од Македонија, добивале стипендии и бесплатен престој во интернатот, учениците од Косово и Новопазарскиот Санџак требало сами да го финансираат својот престој во пансионот (Новаков 2014: 474–479).

Поради србизирањето на презимињата на учениците и недостигот на комплетна документација, не можеме точно да утврдиме колку од гимназијалците биле Македонци. Од достапните материјали се гледа дека во втората учебна година, од 105 ученици, 55 биле од Скопската епархија, 35 доаѓале од Стара Србија, 13 јужно од Шар Планина, а двајца од Србија (Симиќ 1897: 303–304). Во гимназијата предавале над 100 наставници, но само една третина од нив биле домородни. Поради недостигот на обучен наставнички кадар, другите професори доаѓале од Косово и Санџак. Само мал број од наставниците потекнувале од Кралството Србија, бидејќи „не смееја ни да припарат во гимназијата без дозвола од османлиските власти“, а властите ретко се решавале да издадат таква дозвола (Новаков 2014: 535–536). Секако, ова било само изговор, бидејќи списокот на директори ни прикажува сосема поинаква слика. Од вкупно 14 директори, 10 доаѓале од Србија, а двајца од Црна Гора. Дури и другите двајца директори, иако биле османлиски поданици, биле Срби од Пријепоље и Плевља (Новаков 2014: 276, 436, 552–557). Колкаво внимание се посветувало при изборот на директори, се гледа од податокот дека дел од директорите во оваа гимназија биле поранешни или идни министри во српската влада (Новаков 2014: 472–557).

Наставниот план во скопската гимназија бил речиси ист со оној во гимназиите во Српското Кралство. Единственото приспособување со реалноста на теренот било вклучувањето на предметот турски јазик. Во српската гимназија во Скопје се изучувале тринаесет предмети. Најголем фонд на часови бил одвоен за српскиот јазик и историја, а наставата, доколку не ги сметаме часовите по турски и француски јазик, била изведувана исклучиво на српски (Новаков 2014: 488).

3.3 Бугарската машка гимназија во Солун

Бугарската гимназија во Солун била отворена на 5 октомври 1881 година (О, М и Б. 1902: 10–11) од Кузман Шапкарев, кој пристигнал во најголемиот македонски град со задача наменета од бугарскиот егзарх Јосиф, освен учителствувањето, „да ја насочува бугарштината во цела Македонија“ (Шапкарев 1934: 40).

Кратките спомени на првиот директорот на гимназијата, Божил Рајнов, оставаат впечаток дека во раните години од работењето на гимназијата финансискиот товар за нејзината издршка во најголема мера го носеле

„македонските Бугари“, дарежливите солунски граѓани и солунската црковно-училишна општина (Райновъ 1934: 25). Горното сведоштво наведува на помислата дека Бугарската егзархија воопшто не била инволвирана во уредувањето и финансирањето на солунската машка гимназија и дека истата била на товар на локалното македонско население. На тој начин се наметнува впечатокот дека бугарското образование било резултат на желбата на Македонците да се образуваат на бугарски јазик, за која биле подготвени да жртвуваат значајни материјални средства. Меѓутоа, дури и во почетоците на гимназијата, Егзархијата не останала целосно настрана од финансирањето на оваа прва бугарска средношколска установа во Македонија (Божинов 1982: 36; О, М и Б. 1902: 12; Кандиларовъ 1930: 19), а од учебната 1883/84 година, Егзархијата и официјално станала главен финансиер на солунската гимназија. Всушност, Егзархијата била само медијатор при финансирањето на бугарските училишта во Македонија, бидејќи нејзиниот буџет бил обезбеден од Владата на Кнежеството Бугарија. Во 1892 година, бугарската влада веќе отворено се замешала во работата на гимназијата, откако по наредба на премиерот Стефан Стамболов за началник на Училишниот оддел во Цариград бил поставен неговиот послушник, Лазаров. Распоредувањето на директори и учители во Македонија, а во тие рамки и во солунската гимназија, го вршел директно Лазаров, но не по наредба на Егзархот, како што било дотогаш, туку по директива од бугарскиот премиер (Вардарски 1894: 8). Ваквата ситуација постепено довела до жестоки поделби и во солунската машка гимназија. Со оглед на тоа што за сметка на локалните македонски учители Лазаров отворено ги фаворизирал професорите од Кнежество Бугарија, солунските учители се поделиле на Северњаци и Македонци. Првите ја имале сета власт. Како што забележува Петар Поп Арсов, „тие колат и бесат“, а македонските учители „кога влегуваат во гимназиската зграда, се чувствуваат како во некоја турска канцеларија, каде што треба добро да ги обмислат своите зборови... инаку биваат прогласувани за сепаратисти и тешко на златната им службичка“ (Вардарски 1894: 35-36).

Со оглед на тоа што мнозинството ученици не биле од Солун, била купена куќа во која бил сместен пансион. Всушност, улогата на пансионот и пансионерите била исто толку важна за бугарската пропаганда колку што била и самата гимназија. Пансионерите доаѓале од сите краишта на Македонија и секој од нив со себе го носел својот провинцијален дух. По завршувањето на учебната година, учениците добивале задолжение да соберат етнографски и фолклорен материјал од својот град или село, за да го презентираат пред целиот клас на почетокот од следната година. На тој начин, ученикот од

Разлошко се запознавал со Костурско, а ученикот од Кумановско со начинот на живот во Серско (Стрџовъ 1934: 287). Пансионот ја играл улогата на армијата во независните држави, бидејќи дружењето и разговорите ја креирале првата проекција за татковината кај младите Македонци. Притоа, присуството на ученици од Одринско и укажувањата на професорите што доаѓале од Бугарија, ја проектирале татковината на многу поголема територија.

Предметната програма во солунската гимназија ја сочинувале дваесетина предмети (Ивановъ 1898: 70–73). Сепак, фондот на часови за секој одделен предмет јасно покажува дека акцентот бил ставен на историјата, на бугарскиот јазик, како и на турскиот и на францускиот јазик (Кандиларовъ 1930: 43). Со исклучок на часовите по грчки, француски и турски, наставата се изведувала исклучиво на бугарски јазик.

Учениците во солунската гимназија биле, со мал број исклучоци, родум од Македонија. На почетокот во гимназијата се запишувале сите оние што пројавувале таква желба. Затоа, не биле ретки случаите кога во првиот гимназиски клас еден до друг седеле 10-годишни деца и 22-годишни оженети момци. Вториот проблем со кој што гимназијата се соочила во своите први години била слабата подготовка на дојдените ученици. Со оглед на тоа што голем дел од учениците го завршиле своето основно образование во грчки училишта, ниту еден од нив не знаел да чита на бугарски и, како што забележал Трајко Китанчев, ним им било полесно да зборуваат на грчки отколку на бугарски! (Ивановъ 1898: 77)

Како учениците така и учителите во солунската гимназија биле во огромно мнозинство родум од Македонија (Кандиларовъ 1930: 86). Што се однесува, пак, до директорскиот кадар, слично како и во српските и во грчките гимназии, доминирале директори што пристигнувале од Бугарија. Првите седум директори од вкупно 14 во бугарската машка гимназија во Солун биле Бугари од Кнежевството. Од Бугарија дошле уште двајца директори, а петмина биле од Македонија (Кандиларовъ 1930: 80). Притоа, повеќемина од нив имале и завидна политичка кариера, како поранешни и идни министри во бугарските влади (Ташев 1999: *passim*).

3.4 Романскиот машки лицеј во Битола

Романскиот машки лицеј во Битола (1880–1913) бил првото и најзначајно романско средно училиште во Македонија. Доволен е само бегол поглед врз историјата на Лицејот за да се види дека и ова средно училиште ги имало истите или слични карактеристики со другите средни училишта во Македонија. Платите за учителите, одржувањето на интернатот и стипендиите за

сиромашните ученици ги покривало Министерството за надворешни работи на Романија (Минов 2013: 189). Наставната програма во училиштето била преземена од програмите во Романија и приспособена на реалните потреби на локалното население, со тоа што во наставата биле вклучени турскиот и грчкиот јазик. Иако сите ученици биле Власи, влашкиот јазик воопшто не бил користен во наставата. Предавањата, со исклучок на странските јазици, се одвивале на романски јазик.

Од списокот на ученици, наставници и директори што учеле и предавале во Лицејот до 1905 година, може да се забележи дека од 218-те ученици што го завршиле седмиот клас, 195 биле Власи од Македонија, а другите биле Власи од Епир и Албанија. Влашкиот елемент доминирал и кај професорскиот кадар, бидејќи од 68 наставници, дури 48 биле Власи од Македонија и Епир, 8 биле Романци од Кралството и од Трансилванија, а другите 12 биле Турци, Грци, Ерменци, Французи и Албанци. Влашката доминација, сепак, не била карактеристична за директорскиот кадар. Иако во подоцнежните години од работата на Лицејот со него директорувале Власи, во првите 11 години директорите биле, главно, Романци од Трансилванија (Arginteanu 1905: 303–306). Единствениот Влак директор во почетниот период бил отец Георгијаде Мурну, но тој, заедно со единствените влашки професори во учебната 1882/83 година, бил отпуштен по само неколку месеци, бидејќи барал наставата да се одржува „на мајчиниот аромански јазик, а не на романски“ (Минов 2013: 268–271).

4. Лекариџе и џроџаџанџаџа

Во османлиска Македонија силно се чувствувал недостигот на квалификуван медицински кадар. Од таа причина, малобројните лекари ги заземале повисоките скалила во општествената пирамида, а странските пропаганди се натпреварувале да обезбедат патронажа врз македонските медицинари. Влијанието што го нудела лекарската професија им овозможувало на лекарите успешно да агитираат кај македонскиот народ во полза на своите работодавци. Затоа, во последната деценија на XIX век министерствата за надворешни работи на балканските држави не штеделе средства за финансирање на своја лекарска фаланга во Македонија. Прва жртва во оваа борба за освојување на следбеници било токму македонското христијанско население, кое, за да ги задоволи своите основни хумани и здравствени потреби, било принудено да прави компромиси со себе и со својата национална свест.

4.1 Грчките лекари

Едно од средствата со кои атинските државници планирале да освојат терен на сметка на другите претенденти за Македонија, било финансирањето грчки лекари, кои требало да ја зацврстат или „повторно да ја разбудат“ грчката свест кај македонското население (Βακαλόπουλος 1989: 83). Оттука, почнувајќи од 1880-тите години, поголем дел од грчките лекари во Македонија биле финансирани од грчката влада, со посредство на грчките конзулати во Македонија (Βακαλόπουλος 1983: 47; Јовановски 2020: 99).

Кога се обработуваат активностите на грчките лекари во Македонија, едно од најзастапените мислења во бугарската историографија е дека тие биле воспитаници на медицинскиот факултет во Атина, со сомнителни медицински познавања. Притоа, се истакнува дека нивна првостепена задача била „елинизацијата на бугарското население“, а медицинските познавања биле само средство за остварување на целта (Галчев 1994: 94). Што се однесува до првата теза, таа не соодветствува со вистината, бидејќи голем број од грчките лекари во Македонија дипломирале и специјализирале во Париз, Виена, Берлин и во Грац (Τζινίκου – Κακούλη 1996: 216-221; Παπακυριάκου 2013: 52), и поради својата стручност биле уважени и ценети од османлиските власти. Втората теза наоѓа поткрепа и во изворната документација, која потврдува дека грчките лекари честопати ја користеле својата функција како параван за извршување на пропагандистички дејствија (Ѓорѓиев 2013: 48, 52).

Хипократовата заклетва добила дополнителен удар за време на т.н. грчка македонска борба, кога грчките лекари целосно се ставиле во функција на грчката големодржавна политика. Во периодот 1904–1908 година, покрај тоа што ги лекувале ранетите андарти, грчките лекари, во улога на интелектуална елита на грчката пропаганда во Македонија, извршувале редица функции што немале никаква допирна точка со медицината. Дел од нив биле главни соработници на грчките конзули и митрополити, дел раководеле со преносот на оружје и со вооружувањето на грчките чети во османлиска Македонија, дел имале задача да врбуваат борци во андартските чети, а дел биле и водачи на грчките револуционерни комитети (Минов 2016: 157–158).

Во грчки раце се наоѓале и најголемиот број аптеки во Македонија. Овие дрогери биле подобро снабдени со лекаства од сите други аптеки во Македонија. Користејќи ја привилегираната положба, грчките аптекари ја злоупотребувале потребата на населението од лекаства за да агитираат во полза на грцизмот, а понекогаш преземале и мерки кои целосно се коселе со благородноста на нивната професија. Во тој контекст, индикативно е

недатираното писмо што егзархиската црковна општина во Хрупишта го испратила до бугарскиот егзарх Јосиф I, во кое членовите на општината се жалат дека грчките духовни водачи во Костур им заповедале на аптекарите да ги трујат егзархистите, а десетина егзархисти веќе починале како последица на лекарствата купени во локалните грчки аптеки (Галчев 1994: 18).

4.2 Српските лекари

Со оглед на тоа што ниту бесплатното школување на Македонци во Србија, ни испраќањето на пратки учебници, ниту, пак, давањето парична помош за училиштата не обезбедиле позначаен број српски приврзаници во Македонија, српските пропагандни фактори биле принудени да бараат алтернативни решенија за унапредување на пропагандата. Така, во почетокот на 1889 година, во функција на раководител на „Одделението за училишта и цркви надвор од Србија“ при српското министерство за образование, Владимир Кариќ ја лансирал идејата за организирање на српски колонии во македонските градови. Кога кон крајот на истата година станал српски конзул во Скопје, Кариќ започнал својата замисла да ја спроведува на дело. Во контекст на неговиот план за унапредување на српската пропаганда преку дејствување на српски колонисти, било и пристигнувањето на првите српски лекари во Македонија. Сите тие, без исклучок, се наоѓале на платниот список на српското МНР. Притоа, нивна главна должност била бесплатно да им укажуваат помош на сите сиромашни приврзаници на српската пропаганда и, особено, на приврзаниците на грчката и на бугарската пропаганда што би побарале медицинска помош од српските лекари (Доклестик 1973: 314–315).

Приливот на српски лекари значително се засилил по Грчко-турската војна во 1897 година и отстапките со кои османлиската влада ја наградилa српската неутралност во војната. Во писмо од 27.10.1897 година, бугарскиот трговски агент во Солун, Атанас Шопов, го информира МНР во Софија дека српската пропаганда определила десет лекари, кои требало да бидат испратени во Македонија со пропагандна цел. Лекарите биле распоредени на стратегиски важни места за српската пропаганда и имале директна наредба бесплатно да го лекуваат егзархиското население што би побарало од нив помош. За разлика од првите српски лекари во Македонија, кои потекнувале од Србија, поголем дел од српскиот медицински персонал во првата деценија од 20 век бил со македонско потекло (Минов 2016: 159).

4.3 Бугарските лекари

Во егзархискиот буџет за 1884/85 година за првпат биле одделени материјални средства за училишни лекари (Галчев 1994: 143). Поголемиот број егзархиски лекари работеле и приватно, во сопствени ординации, но како егзархиски лекари биле должни да ги исполнуваат своите задолженија кон Егзархијата. Затоа, нивната плата и задолженијата биле определени со заповед од Бугарската егзархија. Така, секој лекар назначен од Училишниот оддел на Егзархијата бил должен „да дава бесплатна медицинска помош на секој сиромав Бугарин“, и, меѓу другото: „*да ја буди националната свесност кај Бугаринои во (назив на градои) и околината, секогаш кога ќе има контиаки со неџо*“ (Галчев 1994: 36). Со оглед на фактот што овие задолженија воопшто не се промениле до крајот на османлиската доминација во Македонија, се чини дека и по повеќедецениско дејствување на егзархиските црковно-просветни институции, националната свест кај „Бугаринои“ во Македонија не била разбудена ни до Балканските војни³ или, пак, воопшто и не постоела во обликот во кој бугарските институции сакале да ја претстават пред европската јавност.

Напорите на Бугарската егзархија да обучи и да привлече образован медицински кадар од егзархиските средини не давале плод сè до крајот на XIX век. До 1897 година, само тројца егзархиски лекари биле образовани во западните медицински центри. Оттука, околностите налагале во играта да се вклучат фактори со поголема политичка и финансиска моќ. Бугарскиот трговски агент во Солун А. Шопов успеал да ја убеди бугарската влада дека испраќањето на бугарски лекари во Македонија е „*моќно средство, силен лост за појакнување на усиехои на нашето дело... Можеби и нема група професија која што толку усиешно и толку сигурно ќе влијае врз населението, како лекарската*“ и да го забрза процесот на испраќање на бугарски лекари во османлиска Македонија. Низ целото Кнежевство бил направен избор на стручни и интелегентни медицински кадри и во текот на 1898 година кон македонските градови се упатила елитна единица на лекари, назначени и финансирани од бугарското МНР (ДАРМ ф. БГА; Галчев 1994: 37,113, 122). Задолженијата на овие лекари биле слични со оние на медицинските лица што ги назначувала Бугарската егзархија. Единствената разлика се состоела

³ При назначувањето за егзархиски лекар во Драма, на 6.10.1911, д-р Михаил Крстев добил задолжение да ја разбуди националната свест на Бугаринои во Драма и околината. Само неколку дена претходно, Егзархијата го назначила д-р Кирил Георгиев за реонски лекар во Куманово. Притоа, во писмо од 29.9.1911 година, лекарот е известен дека „Егзархијата верува дека тој со полно сознание ќе го исполни својот долг кон народот, не само како лекар туку и како Бугарин родољуб, кој никогаш не треба да го испушти случајот да ја буди националната свест кај нашиот народ“ (Галчев 1994, 36, 121).

во тоа што тие поднесувале извештај за својата работа во МНР на Бугарија или кај бугарските трговски агенти. Најголемиот дел од овие лекари биле упатени во локалитети каде што грчките или српските позиции биле посилни од оние на Егзархијата, за сметка на локалитетите каде што егзархиските позиции биле цврсти (Галчев 1994, 123).

Во 1898 година бугарскиот трговски агент во Солун Атанас Шопов, во писмо до бугарското МНР го засегнал прашањето за отворање бугарски аптеки во Македонија и препорачал министерството да им даде материјална помош на бугарските лекари во Македонија за да отворат аптеки (Галчев 1994: 46). Министерството го прифатило предлогот на Шопов и оттогаш сите аптеки што биле во рамките на бугарските ординации во Македонија официјално се наоѓале во сопственост на бугарските лекари, но реално биле финансирани од кнежевското Министерство за надворешни работи. Како и во случајот со бугарските лекари, една од главните цели на овие бугарски аптеки било „будењето на националната свест“ на македонското христијанско население. Тоа го потврдуваат редица извори. По повод отворањето на бугарската аптека во Воден, егзархот Јосиф I истакнал дека „аптека(та) без сомнение ќе послужи и за закрепнување на националната свест на околното население“, а архијерејскиот намесник во Куманово, архимандрит Дионисиј, запишал дека „главна задача на аптеката во иднина е да биде изворот преку кој ќе се обезбедат средства за егзархиското училиште во Куманово и од неа се очекува да игра важна улога од национално гледиште“ (Галчев 1994: 176–177).

4.4 Романските лекари

Во последната деценија на XIX век и Романија сфатила дека медицината била моќно оружје на пропагандното бојно поле. Во 1893 година романската влада започнала да го стипендира школувањето на неколку Власи на медицинскиот факултет во Цариград, со обврска, по завршувањето на студиите, да се вратат во Македонија и да работат како романски лекари. Во 1900 година дипломирала првата класа на романски стипендијанти, кои веднаш биле распоредени низ болниците во Македонија. Истата година романската пропаганда се обидела да основа романска болница во Солун, но набргу следувало намалување на романските буџетски средства наменети за пропагандата во Македонија, со што и идејата за основање романска болница во Солун останала нереализирана. Во секој случај, во споредба со малиот број романски приврзаници меѓу влашкото население во Македонија, романската пропаганда располагала со завиден број лекари и аптекари. Само во Битола „Романците“ имале тројца лекари, од кои еден бил хирург,

а во неколку македонски градови функционираше и романски аптеки. За да се заобиколат бирократските пречки, овие романски лекари биле пријавувани како училишни лекари во романските училишта и платата ја примале од романското Министерство за образование и вероисповед. Притоа, тие биле задолжени да му укажуваат бесплатна медицинска помош на сиромашното пророманско население и да ја разбудат романската националната свест кај Власите (Минов 2013: 319–320).

Главните аргументи со кои бугарските историчари ги напаѓаат учебниците на другите христијански православни држави што се употребувале во училиштата во османлиска Македонија се: 1) Тие го минимизираат или целосно го премолчуваат периодот кога Македонија била под туѓа власт; 2) При описот на населените места во Македонија се истакнуваат исклучиво моменти од српската или од грчката историја, без да се споменат символите што го одразуваат наводниот бугарски карактер на Македонија.

Грчките автори со гордост го истакнуваат „фактот“ дека за разлика од другите христијански училишта во османлиска Македонија, кои биле финансирани од односните министерства за надворешни работи, грчкото образование во Македонија било плод на желбата на локалното население да се образува на грчки јазик.

Српските и романските автори ја потенцираат хуманата улога на своите лекари во Македонија – да ги лекуваат болните Срби или Романци и да ги заштитуваат од стремежите на другите пропаганди, додека инородните лекари ги карактеризираат како пропагандисти што биле финансирани од односните министерства и кои агитираат кај беспомошниот сиромашен слој на населението.

Сите обвинувања се несомнено точни. Во српските учебници по историја е обработен само краткиот дел од средновековието кога Македонија била дел од српската држава. Во романските историски учебници се зборувало само за Римската Империја, чие чедо биле и „Романците“ од Македонија. Во грчките учебници акцентот бил ставен врз античката историја и докажувањето дека не постоела никаква разлика меѓу античките Грци и античките Македонци. Во однос, пак, на средните училишта, точни се наводите дека романското и српското МНР биле единствените финансиери на романските и српските гимназии во Македонија, како и дека главнината од средствата на бугарската гимназија во Солун ја обезбедувала Егзархијата, чиј буџет бил обезбеден од бугарската влада. Точни се и обвинувањата за пропагандната улога на грчките и на бугарските лекари.

Но, ако сите наведени обвинувања се издржани, не значи дека и оние што ги упатуваат отровните стрели се невини во целата приказна. По истиот урнек по кој во српските, грчките и во романските учебници се премолчува бугарската власт во Македонија, во бугарските учебници по историја најчесто немало ниту збор за периодот од средниот век кога Македонија се наоѓала надвор од бугарскиот државен опфат. Како и во случајот со историските учебници, читанките и учебниците по литература ја претставувале Македонија како историски дел од националното тело, во кој живеат Бугари, без да се истакне присуството на другите етнички групи. Исто како и другите средни училишта кои биле финансирани од матичните држави, и грчката гимназија во Битола примала значителни суми од Цариградската Патријаршија и од грчкиот конзулат во градот, односно од грчкото МНР. Обвинувањата на српските и на романските автори за пропагандната улога на бугарските и на грчките лекари се оправдани, но и српските лекари добивале плата од српското МНР, а романските лекари во Македонија биле финансирани од романското Министерство за образование, со цел, како и нивните грчки и бугарски колеги, да ја разбудат посакуваната национална свест на своите пациенти.

Разликите се инцидентни, а сличностите многубројни за да бидат сметани за случајност. Оттука, доколку моделот по кој дејствувала барем една од четирите балкански држави на теренот во османлиска Македонија го сметаме за класична пропаганда, заклучокот за дејствувањето на другите три држави е неминовен.

BIBLIOGRAPHY

- Abeleanu, D. 1905. *Turcia Europeană, Geografia fizică și politică pentru școalele Române din Macedonia, Albania, Epir și Tesalia*. București: Tipografia "Universitară" A.G. Brătănescu.
- Al Bagav, A. 1994. *Carti di Aleadziri (Tră Clasili II, III, IV tsi vin după Abitsidar)*. Constanța: Cartea Aromână.
- Αγγελόπουλος, Α. Α. 1973. *Αι ζέναι προπαγάνδαι εις την επαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδον 1870-1912*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Αγγελόπουλος, Α. Α. 2020. Αρπαγέντες, αμφισβητούμενοι ή κλειστοί τόποι λατρείας στη Μακεδονία μεταξύ 1870-1912, λόγω Βουλγάρικης και Ρουμάνικης Προπαγάνδας. Περιπτώσεις στο Βιλαέτι Μοναστηρίου (Βιτωλίων) και συγκεκριμένα στη Μητρόπολη Μογλενών. *Eusebius Lab International Working Papers Series*, 9, 1-12.
- Arginteanu, I. 1905. Raportul despre mersul Liceului in curs de 25 de ani. *Lumina* III/10, 293-309.
- Athanasescu, D. 1865. *Abecedaru Romănescu tră Românji d'in drerta a Dunareljei*, București: Tipografia Lucrătoriloru Asociați.

- Athanasescu, D. 1867. *Terrascriptiune scurtă tră feciorilji și fetele da clasa I și II primariă*, Bucuresci: Stambatoria a Lucrătoarelor Asociați.
- Божинов, В. 1982. *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия*. София: БАН.
- ДАРМ, фонд Буџарско Трџовско Аџенџство – Биџола, мф. 4297, ф.331, оп.1, ае.35, с.1-31, Битола, 15.11.1898
- Доклестџ, Лџ. 1973. *Срџско-македонските односи во XIX век*. Скопје: НИП Нова Македонија.
- Единџ Македонецџ, 1902. *Българската просвета в Македония и Одринско*. София: Илия А. Весевџ
- Елдџров, С. 1993. *Срџбската въорџена просвета в Македония 1901-1912 г.* София: С. Елдџров.
- Галчев, И. 1994. *Здравно-социалната дейност на Българската екзархия в Македония и Тракия (1870-1913)*. София: Юруков.
- Гацевџ, Н. 1934. Солунската българска търговска гимназия, In: В.Н. Алексиев ed, *Сборникъ Солунъ*. София: Художникъ, 292-306.
- Георгиев, В. и Трифонов, С. eds, 1995. *Грџката и срџбската просвета в Македония : Краят на XIX - началото на XX в. : Нови документи*. София: МНИ.
- Горџев, В. 2013. *Аџосџол Пеџков Терзиев – Краלות на Блаџоџо*. Скопје: ДАРМ – Македоника Литера.
- Гоцев, С. 1991. *Борби на българското население в Македония срещу чуждите асџирации и просвета 1878-1945*. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски.
- Хаджиниколова, Е. 2006. Срџбската културно-политическа пропаганда в Македония през 70-те години на XIX в.-нова форма за асимилация на български земи. *Македонски прџглед*, 29(4), 81-102.
- Иречекџ, Й. К. 1886. *Историята на Българийџ*, Търново: Научно списание.
- Ивановџ, Ю. ed. 1898. *Съчинения на Траџчо Киџанчевџ*. София: Д. Головџ.
- Иванов, Н. 2007. Ролята на Йован Бабунски в срџбската въорџена пропаганда. *Македонски прџглед*, 30(4), 149-156.
- Јовановски, Д. 2020. *Харилаос Трикуџис и Македонија. Грџката балканска џолиџика и османлиска Македонија 1882-1895 година*. Скопје: Бато и Диваџи.
- Кайчев, Н. 1997. „Маџедоно-српска царевина“ срещу „Западното българско царство“, митџт „Македонија“ в българските и срџбските учебници по история. In: И. Конев et al. eds. *Преди и предџечи. Мџџове и уџџоџии на Балканите*. Благоевград: Международен университетски семинар за балканистични проучвания и специализации при ЮЗУ „Неофит Рилски“, 396-411.
- Кайчев, Н. 2003. Пространството „Македонија“ в Българските и Срџбските учебници по литература (1878-1912), In: Н. Христова, ed. *История, Образование, Конџинџиџей и Промяна*. Благоевград: УИ ЮЗУ „Н. Рилски“, 53-65.
- Кайчев, Н. 2006. *Македонџо възжелана, Армията, училището и џрадежџџ на наџията в Срџбия и България (1878-1912)*. София: Парадигма.
- Кандиларовџ, С. Г. 1930. *Българскиџ џимнази и основни училища в Солунъ*, София: МНИ.
- Кџичовџ, В. 1899. *Оџџечесџоведениџ, Учебникъ за четџвърџо оџџџление съџставенџ сџоредъ новата Екзархџйска просвета*. Пловдивџ: К.Г. Самарџиевџ.
- Καράβαs, Σ. 2002. Περџ κοινџτης ελληνџκης εν Κυκλџς, 1901. *Αρχαιοτάџτο*, 4 (Μάιος), 6-32.

Καρδάρας, Δ. Χ. 1995. Η ρουμανική προπαγάνδα στη Νοτιοδυτική Μακεδονία κατά την δεκαετία του 1880. In: *Πρακτικά του 1Ε΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (27-29 Μαΐου 1994)*, Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 251-268.

Κουλούρη, Χ. 1988. *Ιστορία και γεωγραφία στα Ελληνικά σχολεία (1834-1914)*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Koltsidas, M. A. 2008. *Greek Education in Monastir – Pelagonia*. Thessaloniki: Kyriakidis bros.

Константинова, Ю. 2008. Стефанос Драгумис като идеолог и вдъхновител на гръцката въоръжена пропаганда в Македония (края на XIX - началото на XX век). *Исѳорическу ѳреѳлег*, LXIV (5-6), 211-231.

Лельова, Р. 2010. Българските църковни общини срещу гръцката пропаганда в Македония (1878-1903 г.). *Македонски ѳреѳлег* 33(3), 69-84.

Λιάνας, Μ. Γ. 2014. Η ρουμανική εκπαίδευση και προπαγάνδα στη Θεσσαλονίκη. In: Π. Τζουμέρκας ed. *Χριστιανική Μακεδονία. Η ενδοχώρα της στον κόσμο της ορθοδοξίας της Χερσονήσου του Αίμου*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, 160-165.

Маркова, З. Дойнов, Д. eds. 1994. *Национално-освободителното ѳвигење на македонските и ѳраќијските българи 1878 - 1944*, т. 1. София: МНИ.

Минов, Н. 2013. *Влашкото ѳрашање и романската ѳроѳаганда во Македонија 1860-1903*. Скопје: Арс Либрис.

Минов, Н. 2016. Хипокритски кон Хипократ. *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, кн. 69, 155-171.

Μόδης, Γ. 1972. *Ο διηγηματογράφος του Μακεδονικού Αγώνος*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

H. D. s.a. *Българска ѳроѳаганда у Маћедонији и маћедонско ѳиѳање*. s.l.

Νικολαΐδου, Ι. Ε. 1995. *Η ρουμανική προπαγάνδα στο Βιλαΐτι Ιωαννίνων και στα βλαχόφωνα χωριά της Πίνδου- τ. Α΄ (μέσα 19ου αι. - 1900)*. Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.

Новаков, Ж. А. 2014. *Средње српске школе у Османском царству (1878-1912)*. Докторска дисертација. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет.

О, М и Б. 1902. *Пољегь върху грѳаѳелностиѳа на Българската Екзархия 1877-1902*. Leipzig: Centralbuchdruckerei.

Παπακυριάκου, Κ. 2013. Ο Μακεδονικός Αγώνας στο νομό Σερρών, από τα αρχεία του Ελληνικού Υποπροξενείου Σερρών και από τα ανέκδοτα απομνημονεύματα Σερραίων Μακεδονομάχων. In: *Β΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, Σέρρες*, 6-9 Απριλίου 2006, *Πρακτικά, Α΄ Τόμος*. Σέρρες: Δήμος Σερρών, 37-60.

Петров, П. Темелски, Х. 2003. *Църква и църковен живот в Македония*. София: МНИ.

Pinetta, M. 1928. Propaganda politico-cultural-națională bulgară în Macedonia. *Frăȳilia*, II, 94-95.

Райновъ, Б. 1934. *Преди ѳоловинъ вгкъ*. София: Държавна печатница.

Събев, Т. ed. 1992. *Дневник. Български екзарх Йосиф Ι*. София: Военно издателство.

Шапкаревъ, К. 1934. Предистория на солунскитъ български гимназии. In: В. Н. Алексиев ed. *Сборникъ Солунъ*. София: Художникъ, 37-43.

Шешум, У. 2013. Друштво против Срба 1897-1902: Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897-1902. *Српске сџуџије* 4(4), 73-103.

Симић, С. С. 1897. *Српске школе у Скопљанској епархији, Подаци за зодину 1895/6*. Београд: Дело.

Σωτηρόπουλος, Κ. Χ. 1961. *Η ανθελληνική προπαγάνδα και το “Μακεδονικόν ζήτημα”*. Αθήνα: Δέυτερα.

Σπλιωτόπουλος, Θ. Α. 1905. *Οι βλαχόφωνοι Έλληνες και η Ρομουνική προπαγάνδα*. Αθήνα: Το Κράτος.

Сџоменџца чеџргесеџоџошџиџице Државне муџке џимназије у Скопљу 1894-1934, 1934. Скопље: Немања.

Stoicescu, V. Naum, I. C. Petrescu-Birina, C. 1900. *Abecedar Macedo-Român*. Bucuresci: Imprimeria Statului.

Стрџзовџ, Г. 1934. Първи стџпки на солунската гимназија, In: В. Н. Алексџев ed, *Сборникъ Солунъ*. Софија: Художникъ, 285-291.

Ташев, В. Т. 1999. *Минисџирџиџе на Бџлџарџа 1879-1999*. Софија: АИ Проф. Марин Дринов.

Тошев, Д. 1998. Грџцката вџорџжена пропаганда в Македонија (1903-1912 г.). *Военоисџорџчески сборник*, 67(5), 26-50.

Траџкова, В. 1988. *Грџцкаџа џроџпаџанда в Македонија 1876-1903* џ. докторска дисертација. Софија.

Траџкова, В. 1994. Срџбската пропаганда в Македонија до 1893 г. и борбата срещу нея. *Македонски џреџлег*, 17(2), 21-46.

Траџковић, Ж. М. 2015. Бугарска пропаганда у јужним деловима Старе Србије уочи Првог светског рата. *Лесковачки зборник*, LV, 35-50.

Триάρџис, Ф. 2002. Η περίπτωση του χωριού Πετρούσα. Η προσπάθεια διεισδύσης της βουλγαρικής προπαγάνδας. *ΠΕΣΛ* (3), 581-587.

Трџтос, М. 2004. *То тџџма των Λαζαριστων και η ρομουνική προπαγάνδα*. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος.

Тсџλλџс, П. 1932. *То доџасџμένο Μοναστήρι, Ήτοι ιστορία της πατριωτικής δράσεως της πόλεως Μοναστηρίου και των περιχџρων από του έτους 1830 μέχρι του 1903*. Θεσσαλονίκη: Οδус, Θεοδοριδου.

Тџнџкоу – Какоџлы, А. 1996. *Гџтרוџ στον македонџко џоноу*. Θεσσαλονίκη: Μαϊάνδρος.

Вакалџопуλος, Α. Κ. 1983. *Ο Βορειος Έλληνισμός κατά την πρώџμη φάση του Μαкеδονџκού Αџώνα (1878-1894), Απομνημονευματα Αναστασιџ Πηџεџона*. Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies.

Вакалџопуλος, Κ. 1989. *То Македонџко џήτημα: џένεση, διαмџρφωση, еџέλιџη, λύση, 1856-1913*. Θεσσαλονίκη: Δημοσιοџραφџκός Οργανισμός Λαμπράџη.

Ванков, И. Н. 1905. *Из архџиваџа на Минисџерсџивоџо за нарџдноџо џросвеџение: 1878/79-1884/85*. Софија: Държавна печатница.

Вардарски, 1894. *Сџамболоџинаџа вџ Македонија и џейниџџ џрџџсџавџиџели*. Виена: Бр. Попеџи.

Zervas, G. T. 2010. *Resurrecting the Past, Constructing the Future: A Historical Investigation on the Formation of a Greek National Identity in Schools, 1834-1913*, Dissertation paper. Chicago: Loyola University.